

بررسی سبکی و محتوایی

نسخه خطی تفسیر روایی اهل بیت علیهم السلام

سید ابوالقاسم موسوی / علی اسدی اصل^۱

چکیده: تحقیق و تصحیح و احیای نسخه های خطی بویژه در زمینه تفسیر قرآن کریم و احادیث گهربار اهل بیت علیهم السلام اهمیت زیادی دارد. سلیم بن سلیمان گیلانی تنکابنی رضی الله عنه عالم، محقق، مفسر و فقیه شیعی او آخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری است. از ایشان دو اثر فقهی و تفسیری در دسترس است که اثر تفسیری وی با عنوان «تفسیر اهل بیت علیهم السلام» در سال ۱۱۰۷ هجری با رویکرد نقلی روایی تألیف شده است. تنها یک نسخه خطی دو جلدی از آن به خط وی وجود دارد که تاکنون تحقیق و تصحیح و چاپ نشده است. با توجه به اهمیت موضوع، در این پژوهش با بهره گیری از مطالعات و بررسی های کتابخانه ای به معرفی مفسر و همچنین بررسی محتوایی و سبکی این نسخه خطی ارزشمند پرداخته شد.

کلید واژه ها: تفسیر مأثور، اهل بیت علیهم السلام، سلیم بن سلیمان تنکابنی رضی الله عنه (قرن یازدهم و دوازدهم)، نسخه خطی، سبک و محتوا.

مقدمه

نسخه‌های خطی میراث فرهنگی ملت‌ها و نماد بسیار مهم غنای فرهنگی و بیانگر تلاش در گردآوری و حفظ دستاوردهای فکری، علمی و تاریخی یک سرزمین است. این میراث میراث علمی و فرهنگی معارف غنی و پربار فراوانی در بر دارد که باید بازیابی و احیاء شود و از غربت کتابخانه‌ها به متن علمی جامعه بیاید. به ویژه اینکه در زمینه تفسیر قرآن کریم و احادیث گهربار اهل البیت علیهم‌السلام باشند که از عوامل اصلی پی‌ریزی ارکان فرهنگ اسلامی و به عنوان یکی از بنیادی‌ترین حرکات جامعه علمای مسلمان در حیطة اندیشه اسلامی هستند.

سلیم بن سلیمان گیلانی تنکابنی رضی‌الله‌عنه، عالم مفسر و فقیه شیعی اوایل قرن دوازدهم و اوایل قرن دوازدهم است. ایشان تفسیری ارزشمند با عنوان «تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام» با رویکرد نقلی روایی دارد که تنها یک نسخه خطی دو جلدی از آن به خط مؤلف در دسترس است. با جستجوی بسیار و دقیقی که بر اساس بررسی کتابخانه‌ای، نرم‌افزاری و رایانه‌ای و مراجعه به پایگاه‌های مختلف داخلی و خارجی انجام پذیرفت، مشخص شد که این نسخه ارزشمند تصحیح و چاپ نشده و تاکنون هیچ نوع تحقیقی بر روی این تفسیر روایی صورت نگرفته و همچنین آثاری کتاب، پایان نامه، مقاله در این زمینه وجود ندارد. لذا پژوهش در این اثر تفسیری - روایی، سبب می‌شود تا خزانه‌ای از علوم، احیاء و تصحیح گردیده و در اختیار عموم علاقمندان به دانش‌های اهل البیت علیهم‌السلام بویژه مراکز علمی و پژوهشگران حوزه‌های مرتبط با آن قرار گیرد. از سوی دیگر این نسخه خطی خصوصیات زیادی دارد که آن را قابل توجه و در خور تصحیح و پژوهش می‌سازد.

سلیم بن سلیمان گیلانی تنکابنی رضی‌الله‌عنه در سه جای تفسیرش، نام تفسیر (نک: گیلانی تنکابنی، نسخه خطی تفسیر، ج ۱، ص ۱۰۱) و نیز خود را چنین معرفی می‌کند: «تم الربع الاول من تفسیر اهل البیت صلوات الله عليهم بید المؤلف المحتاج الی رحمة ربّه الغنی سلیم بن

۱. غیر از آن سه مورد که در ارجاع بعدی ذکر شده‌اند، در ابتدای جلد اول نسخه نیز به اسم تفسیر اشاره کرده است: «اما بعد فهذا تفسیر اهل البیت صلوات الله عليهم اجمعین...»

سلیمان الجیلانی التنکابنی...» (نک: گیلانی تنکابنی، نسخه خطی تفسیر، ج ۱، ص ۱۷۳ ب؛ ج ۱، ص ۳۳۴ آ؛ ج ۲، ص ۱۱۶، در پایان سوره‌های مائده، اسراء، احزاب). وی اثر دیگری به نام «منهاج الاحتیاط» در باره فقه و به زبان فارسی دارد که تنها نسخه خطی تصحیح و تحقیق نشده آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است (حائری، ۱۳۵۲ ش، ج ۱۰ (بخش ۴)، ص ۱۶۸۵). او در آن کتاب، خود را چنین معرفی می‌کند: «أما بعد چنین گوید این فقیر خادم آثار نبویّه علیه و آله التّحیّه سلیم بن ملا سلیمان الجیلانی التنکابنی عفی الله عنهما...» (گیلانی تنکابنی، نسخه خطی منهاج الاحتیاط، صص ۲ و «۲ ب و ۳ آ»؛ بنابراین وی اصالتاً اهل تنکابن است (ر.ک: سمّامی حائری، ۱۳۷۲ ش، ص ۱۱۴)، ولی تاریخ و محل تولّد و وفات و همچنین اساتید و شاگردان ایشان در هیچ منبعی ذکر نشده است و اطلاعاتی در این زمینه در دست نیست. تنها در آثار و مقالات و تحقیقات متأخر، ایشان و آثارش را معرفی کرده‌اند (حائری، ۱۳۵۲ ش، ج ۱۰ (بخش ۴)، ص ۱۶۸۵؛ سمّامی حائری، ۱۳۷۲ ش، صص ۱۱۲ و ۱۱۳؛ جعفریان، ۱۳۷۳ ش، ص ۴۲۱؛ برکت، ۱۳۸۴ ش، ص ۱۳۰؛ حسینی اشکوری، ۱۳۹۴ ش، ج ۱، ص ۱۶۲)؛ اما در ترجمه پدر ایشان آمده است: «ملا سلیمان بن محمد جیلانی تنکابنی از ادباء و علماء و متتبعین و اطلاعات وسیعی در علوم عقلی و نقلی داشته. در تنکابن متولّد و در اصفهان جهت تحصیل سکونت گزیده». (سمّامی حائری، ۱۳۷۲ ش، ص ۱۱۴؛ حسینی اشکوری، ۱۴۱۴ ق، ج ۱، ص ۲۳۵). با این قرینه، می‌توان محلّ تولّد و نیز محل سکونت و نشو و نما را احتمالی

۱. بسیاری از بزرگان اشکور یا تنکابن، خود را گیلانی معرفی می‌نمودند؛ این بدان جهت بود که اولاً تنکابن در آن زمان جزء ایالت گیلان محسوب می‌شده و در ثانی آنکه گیلان مشهورتر از تنکابن بوده.

۲. سلیم بن ملا سلیمان گیلانی تنکابنی، منهاج الاحتیاط.

۳. شیخ سلیم تنکابنی - شیخ سلیم بن ملا سلیمان گیلانی تنکابنی از فضلا و دانشمندان و فقهاء قرن دوازدهم بوده، کتاب منهاج الاحتیاط تفسیر اهل البیت.

۴. مقاله «من تراثنا الخالد فی شیراز (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه علامه طباطبایی (ع))» تألیف سید عبد العزیز طباطبایی (ع): تفسیر اهل البیت (ع).. من مؤلفات سلیم بن سلیمان التنکابنی من القرن (۱۲).

۵. تفسیر اهل بیت از سلیم بن سلیمان گیلانی تنکابنی.

۶. تفسیر اهل البیت، تفسیر روایی غیر التفاسیر المذكورة بهذا الاسم فی الذریعة ۲۶۲/۴، و هو متأخر عنها و فيه نقول عن المولی محسن الفیض الکاشانی.

ایشان - شیخ سلیم تنکابنی رحمته‌الله - را اصفهان دانست. همچنین با استفاده از همان مطلب می‌توان حداقل یکی از اساتید وی را پدر ایشان دانست که از علمای معروف و دارای تألیفات در زمینه‌های مختلف است (درایتی، ۱۳۹۱ ش، ج ۳۶، ص ۴۸۹؛ حسینی اشکوری، ۱۴۱۴ ق، ج ۱، ص ۲۳۵).

۱- جابجایی و محل نگهداری کنونی نسخه

در کتب و مقالات نسخ خطی از جمله فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، محل نگهداری نسخه خطی تفسیر اهل بیت علیهم‌السلام کتابخانه علامه طباطبایی رحمته‌الله شیراز با شماره‌های (جلد اول: ۱۳۴۲ و جلد دوم: ۱۳۹۳) عنوان شده است (نک: جعفریان، ۱۳۷۳ ش، ص ۲۴۱؛ برکت، ۱۳۸۴ ش، ص ۱۳۰؛ درایتی، ۱۳۹۱ ش، ج ۸، ص ۶۶۹؛ سمایی حائری، ۱۳۷۲ ش، صص ۱۱۲ و ۱۱۳؛ عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۳ ش، ج ۳، ص ۴۶۴). پس از پیگیری جهت دریافت فایل تصویری نسخه خطی از کتابخانه مذکور، این نتیجه حاصل شد که نسخ خطی موجود در کتابخانه علامه طباطبایی رحمته‌الله به دو مرکز در شیراز منتقل شده‌اند؛ دسته اول، نسخ خطی در زمینه طب و پزشکی که به کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه شیراز منتقل شده‌اند؛ و دسته دوم، نسخ خطی در زمینه اسلامی و دینی که به کتابخانه آیت

۱. «المولی سلیمان الجیلانی (ق ۱۱ - ق ۱۲) سلیمان بن محمد الجیلانی تنکابنی فاضل متبع ذو اطلاع وخبرة بالعلوم الاسلامیة العقلیة منها والنقلیة وأدیب له شعر بالعربیة والفارسیة، من أعلام أواخر القرن الحادی عشر وأوائل القرن الثاني عشر. أصله من جیلان وسكن اصبهان للدراسة والتحصيل، وكتب بعض في تقریظ رسالته في العلم ما نصه: «العارف العالم القدوسی مظهر العلم والعرفان المعدن للطف الملك المنان المولی المعظم المفخر فرید العصر والزمان والوحید في الدوران مولانا سلیمان...» له: شرح الصحیفة السجادیة، والحركة والسكون والزمان، ومنظومة في العوامل، و آداب المؤمنین وأخلاقهم، أتمه في أواخر ذي الحجة سنة ۱۰۹۸، والتوحید، والعلم، والرجعة، والمعاد.»
۲. این کتاب، شامل مجموعه تحقیقات و مقالاتی است که یکی از آن مقالات با عنوان «من تراثنا الخالد في شیراز (فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه علامه طباطبایی رحمته‌الله)» تألیف محقق طباطبایی (سید عبدالعزیز طباطبایی رحمته‌الله) است که کار چاپ و نشر آن را رسول جعفریان عهده دار بوده است.
۳. محل نگهداری آن را در دانشگاه شیراز معرفی کرده است.
۴. به نقل از کتاب بزرگان تنکابین، محل نگهداری آن را در دانشگاه شیراز معرفی کرده است.

الله زبرجد در آستان امامزاده حسین بن موسی (ع) معروف به سید علاء‌الدین الحسین (آستانه) منتقل شده‌اند و مراحل دیجیتال‌سازی و فهرست‌نویسی به اتمام رسیده و در مرحله چاپ و انتشار در «فنخا» هستند. لذا محل نگهداری فعلی این نسخه (فیزیکی - دیجیتال) در بخش نسخ خطی کتابخانه آیت الله زبرجد آستان امامزاده سید علاء‌الدین الحسین (آستانه) با شماره‌های (جلد اول: ۱۶۰ و جلد دوم: ۱۳۹) است.

۲. مشخصات کتاب‌شناختی و محتوایی نسخه

۲-۱. عنوان نسخه و مؤلف

در مقدمه به عنوان نسخه و مؤلف آن به صورت تفصیلی پرداختیم و عنوان شد که مفسر در چند جای تفسیر، خود و تفسیرش را معرفی کرده است؛ در صفحه (۱۱) جلد اول و همچنین در صفحه (۱۱) جلد دوم، اسم تفسیر و مؤلف آن با خطی غیر از خط مؤلف و متن اصلی و مشابه با خط مالک و واقف نسخه در وقف‌نامه مکتوب در همان صفحه، ذکر شده است.

در مورد صحت انتساب نسخه به مؤلفش، با توجه به موارد و قراینی که در مقدمه ذکر شد، در انتساب این تفسیر به سلیمان گیلانی تنکابنی (ع) جای تردید و شبهه‌ای وجود ندارد؛ چرا که اولاً مفسر در سه جای تفسیر به معرفی خود پرداخته است (نک: گیلانی تنکابنی، نسخه خطی تفسیر، ج ۱، ص ۱۷۳؛ ج ۱، ص ۳۳۴؛ ج ۲، ص ۱۱۶). ثانیاً در برخی کتب تراجم و مقالات مربوط به نسخ خطی، این تفسیر را از تألیفات ایشان دانسته‌اند. (سمامی حائری، ۱۳۷۲ ش، صص ۱۱۲ و ۱۱۳؛ عقیقی بخشایشی، ۱۳۷۳ ش، ج ۳، ص ۴۶۴؛ جعفریان، ۱۳۷۳ ش، ص ۴۲۱؛ درایتی، ۱۳۹۱ ش، ج ۸، ص ۶۶۹ و ج ۳۶، ص ۴۸۹؛ برکت، ۱۳۸۴ ش، ص ۱۳۰)

در مورد میزان اعتبار تفسیر اهل‌البيت (ع) می‌گوییم: شیخ سلیم تنکابنی (ع) از منابع تفسیری و روایی متقدم و متأخر شیعه از جمله کافی شیخ کلینی، تهذیب الأحکام شیخ طوسی، تفسیر قمی، تفسیر صافی فیض‌کاشانی، تفسیر مجمع‌البیان شیخ طبرسی، تفسیر عیاشی و دیگر منابع ارزنده و ارزشمند با ذکر مرجع آن در تفسیرش استفاده و استناد کرده است، لذا از اعتبار بالایی برخوردار است و می‌تواند مرجع خوبی برای آگاهی از

رویکردها و نظریات و اندیشه‌های تفسیری شیعه در اواخر قرن یازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری باشد.

۲-۲. محل و تاریخ کتابت

از محل تألیف و کتابت این نسخه اطلاعی در دست نیست. شیخ سلیم تنکابنی رحمته الله مؤلف-کاتب نسخه نیز از محل تألیف و کتابت این تفسیر اطلاعاتی ذکر نکرده است؛ البته در انتهای ربع اول-پایان سوره مائده- تاریخ آغاز کتابت را دهه پایانی ماه ربیع الآخر (الثانی) سال ۱۱۰۷ هجری ذکر می‌کند^۱ (نک: گیلانی تنکابنی، نسخه خطی تفسیر، ج ۱، ص ۱۱۷۳)، که در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) و همچنین مقاله «فهرست الفبایی نسخه‌های تک کتابی کتابخانه علامه طباطبایی شیراز»، این تاریخ به اشتباه، ۱۰ ربیع الثانی ذکر شده است. (درایتی، ۱۳۹۱، ش ۸، ص ۶۶۹؛ برکت، ۱۳۸۴، ش ۱۳۰)

۳-۲. مشخصات ظاهری

۲-۳-۱. جلد اول

جلد اول این نسخه ۳۳۵ برگ (۶۷۴ صفحه) بدون شماره‌گذاری صفحات؛ قطع وزیری ۱۶/۵*۲۴/۵؛ فاقد هرگونه آرایه و یا صفحه‌آرایی از قبیل تسطیر و جدول‌کشی در جلد و متن است؛ تعداد سطر در هر صفحه معمولاً ۲۵ سطر با ابعاد ۱۷*۹ است که بسیار به ندرت در برخی صفحات، تعداد سطرها از رقم مذکور کمتر است؛ زبان عربی به قلم مؤلف با خط نسخ به ندرت اعراب‌گذاری شده و نیز حاشیه‌نویسی شده شامل ربع (بخش) اول و دوم کتاب.

۲-۳-۲. جلد دوم

جلد دوم این نسخه ۲۴۲ برگ دارد که ۱۱ برگ انتهایی آن سفید است. بدون شماره‌گذاری صفحات؛ قطع وزیری ۱۶*۲۳؛ فاقد هرگونه آرایه و یا صفحه‌آرایی از قبیل تسطیر و جدول‌کشی در جلد و متن است؛ تعداد سطر در هر صفحه معمولاً ۲۵ سطر با

۱. وقد شرع في التأليف في آخر عشر من شهر ربیع الآخر من السنة المذكورة....

ابعاد ۱۷*۹ است که به ندرت در برخی صفحات، تعداد سطرها از رقم مذکور کمتر است؛ زبان عربی به قلم مؤلف با خط نسخ به ندرت اعراب‌گذاری شده و نیز حاشیه‌نویسی شده شامل ربع (بخش) سوم و چهارم کتاب.

۳. فضای علمی و گفتمانی نگارش تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام

۳-۱. فضای علمی و گفتمانی قرن ۱۱ و ۱۲ هجری

از بررسی تفاسیر و پژوهش‌های صورت گرفته در قرن‌های ۱۱ و ۱۲ هجری چنین بدست می‌آید که گسترش توجه به حدیث در تفاسیر، نگارش آیات الاحکام، گسترش و تمایل به حاشیه‌نویسی و تعلیقه‌نویسی، و گرایش‌های فلسفی و عرفانی در تفاسیر، رویکرد غالب آن دوران است. (نک: علوی مهر، ۱۳۹۳ ش، صص ۳۰۱-۳۰۳؛ ایازی، ۱۳۷۹ ش، ص ۱۰۳). البته با مطالعه و بررسی آثار این دوره می‌بینیم که دو رویکرد اخباری‌گری و اخبارگرایی، و در بیانی واضح‌تر، رویکرد روایی محض و رویکرد روایی-درایی (اجتهادی) قابل طرح و بررسی است.

بر خلاف رویکرد اخباری‌گری که هیچ جایگاهی برای عقل و اجتهاد متصور نبودند (نک: استرآبادی، ۱۴۲۶ق، صص ۱۰۴ و ۱۰۵؛ بحرانی، ۱۴۲۳ق، ج ۲، صص ۲۴۷-۲۵۲) و یا حداقل بهایی به آن نمی‌دادند، مقصود از رویکرد اخبارگرایی، استفاده حداکثری از روایات اهل البیت علیهم‌السلام به عنوان منبع اصلی در تفسیر و فهم آیات و مفاهیم قرآن کریم است. در واقع به نوعی جمع بین روایت و درایت، همچنین اهمیت دادن به عقل و تبیین جایگاه آن - حداقل در حد ابزار کسب معرفت و رسیدن به معارف دینی - است که در آثار متقدم همچون آثار شیخ صدوق، کافی شیخ کلینی، تهذیب الاحکام شیخ طوسی، مجمع البیان شیخ طبرسی و در آثار متأخر همچون الوافی و الصافی فیض کاشانی و البته تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام شیخ سلیم تنکابنی به وضوح قابل مشاهده است.

۳-۲. فضای علمی و گفتمانی مدرسه تفسیری اصفهان

فضای علمی، فرهنگی و دینی اصفهان به واسطه رسمیت یافتن مذهب شیعه در دوران حکومت صفوی و با حضور استادانی ایرانی و غیر ایرانی در زمینه‌های مختلف بویژه

معارف دینی و همچنین بواسطه حضور شاگردان ایرانی و مهاجر، رونق گرفت. بسیاری از آن‌ها، چهره‌های شاخصی در زمینه‌ی تفسیر و حدیث و فقه و ادبیات و تاریخ و... شدند که آثار آنها خود بهترین شاهد این مدعا است.

یکی از برجسته‌ترین مظاهر علمی، فرهنگی و دینی در آن دوره، گسترش فعالیت در زمینه تفسیر قرآن کریم و شکل‌گیری مدرسه تفسیری اصفهان است. این مدرسه تفسیری در قرن ۱۱ به اوج فعالیت و شهرت خود رسید و با وجود جریان‌های فکری مختلف، شاخص آن، جریان حدیث‌گرایی است که از قرن چهارم آغاز شد و بعد از فراز و فرودهایی، هم اکنون در جریان است و همچنان فعالیت خود را ادامه می‌دهد.

با بررسی منابع تفسیری و روایی مورد استفاده و همچنین شیوه‌های تدوین تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام و بویژه الگوگیری شیخ سلیم تنکابنی از آثار فیض کاشانی از جمله الوافی (نک: فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، صص ۷ و ۱۵ و ۴۰)، و برخی از منابع و اصول و قواعد مورد استفاده ایشان در تفسیر صافی (نک: گیلانی تنکابنی، نسخه خطی تفسیر، ج ۱، ص ۱؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، صص ۷-۱۰، ۷۸)، تأثیر و تأثر از فضای حدیث‌گرایی آن دوران و به ویژه مدرسه تفسیری اصفهان به وضوح قابل مشاهده است و می‌توان روش وی در تفسیر را روش روایی و گرایش ایشان در تفسیرش را درایی (اجتهادی) یا به تعبیر دیگر رویکرد اخبار‌گرایی به حساب آورد، چرا که ایشان: ۱. در زمینه چگونگی تدوین این اثر و نیز بررسی و تطبیق و تحقیق در منابع مورد استفاده خویش اشاره می‌کند (از جمله نک به مقدمه نخست مؤلف در نسخه خطی، ج ۱، صص ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲). در بیان برخی از موارد، از منابع

۱. «إِعْلَمَ أَنَّهُ قَدْ كَانَ فِي الْبَالِ أَنْ أَجْمَعَ أَخْبَارَ أَهْلِ الْعِصْمَةِ الْوَارِدَةَ فِي تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ وَ لَمْ يَتَيَسَّرْ لِي بَعْضُ الْأُصُولِ الَّتِي تَلِكُ الْأَخْبَارُ مَوْجُودَةٌ فِيهَا، فَرَأَيْتُ التَّفْسِيرَ الَّذِي أَلْفَهُ الشَّيْخُ الْحَلِيلُ وَ الْفَاضِلُ النَّبِيلُ مُحَمَّدُ الْمَدْعُوُّ بِمُحْسِنِ الْفَاسَانِي (قَدَسَ اللَّهُ رُوحَهُ) قَدْ جَمَعَ فِيهِ أَكْثَرَ الْأَخْبَارِ نَاقِلًا مِنَ الْأُصُولِ الَّتِي كَانَتْ عِنْدِي وَ عَثَرْتُهَا فَارَدْتُ أَنْ أُشْرَعَ فِي الْمَأْمُولِ وَقَدْ وَضَعَ ذَلِكَ الْفَاضِلُ الْكَامِلُ قَوَاعِدَ فَلَنْتَسْتَعْمِلَهَا».

۲. «وَ مِنْهَا: إِنَّهُ أُرِدَ تَفْسِيرَ الْإِمَامِ بَعْضَهُ بِلَفْظِهِ، وَ بَعْضَهُ بِمَعَانِيهِ وَ مَضْمُونِهِ، وَ بَعْضَهُ مَا لَفَّقَهُ مِنْ غَيْرِ مَوْضِعِهِ. وَ نَسَبَ بَعْضَهُ إِلَيْهِ وَ بَعْضَهُ لَمْ يُنْسَبْ إِلَيْهِ. وَ إِنَّمَا الرَّسْبَةُ حَيْثُ فَضَّلَ بِكَلَامِ الْغَيْرِ. وَإِذَا فَضَّلَ بِالْقُرْآنِ فَلَا نِسْبَةَ. فَمَا لَمْ يُنْسَبْ إِلَى تَفْسِيرِ الْإِمَامِ وَلَا إِلَى غَيْرِهِ فَهُوَ مِنْ تَفْسِيرِ الْإِمَامِ، وَ ذَلِكَ إِلَى حَيْثُ مَا وَجَدَ مِنْهُ...»؛ «وَ اعْلَمُ أَيْضًا أَنَا قَدْ فَتَّشْنَا كَثِيرًا مِمَّا لَمْ يُسْنَدْهُ إِلَى الْمَعْضُومِ، وَ لَمْ يَقُلْ: «قَالَ»، فَوَجَدْنَا مِنْهُ مُوَافِقًا لِلْأَخْبَارِ الْمُتَعَدِّدَةِ عَلَى أَنَّهُ زَوَى كَثِيرًا مِنْ ذَلِكَ صَاحِبِ (الْمَجْمَعِ) وَ نَسَبَهُ إِلَى تَفْسِيرِ أَهْلِ الْبَيْتِ علیهم‌السلام».

غیر روایی و غیر تفسیری مانند منابع لغوی استفاده کرده (نک: گیلانی تنکابنی، نسخه خطی تفسیر، ج ۱، صص ۳ و ۴). در برخی موارد نیز به ارزیابی روایات و دلالت‌های آن بر آیه و یا نظریات خاص از جمله علوم قرآنی می‌پردازد (برای نمونه نک: گیلانی تنکابنی، نسخه خطی تفسیر، ج ۱، صص ۶ و ۷). در گزینش منابع از نقل روایات از برخی مفسران و محدثان با رویکرد حدیث‌گرایی محض مانند شیخ حر عاملی و علامه مجلسی در تفسیرش خودداری کرده است (نک: عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۷، ص ۱۷۶)؛ هر چند که در انتساب رویکرد حدیث‌گرایی محض و به عبارت دیگر - اخباریگری به معنای خاص و معروف آن - به این بزرگان شیعه جای بحث و سخن فراوانی است. (برای نمونه ر.ک: فقهی زاده، ۱۳۹۳ش، صص ۵۷۱-۶۳۹)

۴. ویژگی‌های نگارشی و سبکی تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام

با بررسی اجمالی در نسخه خطی تفسیر اهل البیت علیهم‌السلام، هدف شیخ سلیم تنکابنی رحمته‌الله که تدوین یک تفسیر نقلی روایی است، مشخص می‌شود. تفسیر ایشان در شیوه نگارش و سبک تدوین، ویژگی‌هایی دارد که در دو بخش ویژگی‌های نگارشی و ویژگی‌های سبکی به صورت اجمال به آن‌ها اشاره می‌شود.

۴-۱. ویژگی‌های نگارشی

۱. شیخ سلیم تنکابنی رحمته‌الله از ابتدای جلد اول و البته در جلد دوم جهت حفظ ترتیب و نیز جلوگیری از به هم ریختگی برگه‌های نسخه، از شیوه رکابه‌نویسی (نک: مایل هروی، ۱۳۶۹ش، صص ۱۳۱ و ۱۳۲) استفاده می‌کند؛ به این ترتیب که آخرین حرف، کلمه و گاه دو و چند کلمه سطر آخر صفحه سمت راست (ب) را در ابتدای سطر اول صفحه سمت چپ (آ) تکرار می‌کند.

۲. ایشان در سراسر دو جلد، آیات قرآن را با کشیدن خط ممتد بالای آن‌ها مشخص می‌کند. البته رقم آیات در این تفسیر مشخص نیستند و نیز برخی آیات و یا قسمتی از آیات دیگر سوره‌ها که در ضمن روایات ذکر می‌شوند نیز کار مشخص کردن ترتیب آیات را با مشکل مواجه می‌کنند، هر چند که آن آیات با خط ممتد مشخص نشده‌اند.

۳. انتهای روایت و یا مطلب قبلی و ابتدای روایت و مطلب بعدی را با علامتی مشابه در سراسر متن مشخص می‌کند. همچنین جهت اختصار و یا جلوگیری از دیگر آثار با هدف یکسان سازی نگارش‌ها، از علائم و نشانه‌ها در متن و حاشیه تفسیر استفاده می‌کند؛ از جمله: الظ - الظاهر (ج، ۱، ص ۱۲)، ایضاً / ایضاً (ج، ۱، ص ۵)؛ و نیز سلام و درود بعد از نام مبارک اهل بیت علیهم‌السلام را با علائم اختصاری (ع، ص، عس) می‌آورد.

۴. مورد قابل توجه در سبک نگارشی که بیانگر اخلاق پژوهشی ایشان است، امانت‌داری در نقل روایت از منابع مختلف با قراردادن رمزهایی در ابتدا یا انتهای روایت است؛ برای نمونه: (منه)؛ در بازخوانی و تصحیح نسخه از سوی مؤلف به این معنا است که روایت یا مطلب اضافه شده و یا اصلاح شده از اصل منبعی است که مطلب اصلی از آن نقل شده است. (و فی)؛ روایت را بدون واسطه و مستقیم از منبع مذکور نقل کرده است؛ (و من)؛ روایت را با واسطه و از تفسیر صافی فیض کاشانی رحمته‌الله نقل کرده است. (و عن)؛ روایت و راوی مذکور جدید، از همان منبع سابق الذکر است؛ (و عنه)؛ روایت جدیدی را که ذکر می‌کند از همان راوی - معصوم سابق الذکر است؛ (و منه) در متن: به این معنا که روایت جدیدی را که ذکر می‌کند از همان منبع قبلی است.

۵. نویسنده در نگارش برخی حروف و واژه‌ها، شیوه خاص و متفاوت با نگارش امروزی دارد؛ از جمله اینکه: (ث) در واژه‌هایی مثل (قایم / قائم؛ ج، ۱، صص ۲، ۲، ب، ۶) و (سایر / سائر؛ ج، ۱، ص ۳) که برای جلوگیری از اشتباه در تلفظ و معنا باید حتماً به همان صورت نوشته شوند را به صورت (پ) می‌نویسد. واژه‌هایی که دارای الف مقصوره بر پایه یاء مانند: (التوریه / التورات - التوراة؛ ج، ۱، صص ۲، ۴) هستند و برای جلوگیری از اشتباه در تلفظ و یا اختلاف در قرائات باید بدون نقطه نوشته شوند را به صورت مذکور می‌نویسد.

۲-۴. ویژگی‌های سبکی

۱. شیخ سلیم تنکابنی رحمته‌الله در آغاز جلد اول و قبل از شروع به تفسیر، بعد از دیباچه‌ای مختصر و معرفی تفسیر، دو مقدمه را بیان می‌کند. در مقدمه نخستین در ابتدای جلد

اول نسخه خطی، به روش تفسیری خود که غالب روش تفسیری شیعه در آن دوران و متأثر از آن نیز بوده، اشاره کرده است؛ و در مقدمه دوم به مباحثی در زمینه‌های جمع قرآن، تحریف قرآن به زیاده و نقصان و نیز تأویل پرداخته است.

۲. بعد از بیان دو مقدمه، به تفسیر استعاذه، بسمله و بعد از آن به ترتیب مصحف شریف، به تفسیر قرآن کریم می‌پردازد. جلد اول از ابتدای قرآن کریم تا پایان سوره اسراء؛ بخش اول تفسیر سوره فاتحه تا پایان سوره مائده و بخش دوم از ابتدای سوره انعام تا پایان سوره اسراء؛ و جلد دوم از ابتدای سوره کهف تا اوایل سوره طارق؛ بخش اول از ابتدای سوره کهف تا پایان سوره احزاب و بخش دوم از ابتدای سوره سباء تا ۳ آیه اول سوره طارق را شامل می‌شود.

۳. در تفسیر آیات هر سوره، ابتدا با تقطیع آیات به تناسب و ذیل همان بخش از آیه و یا آیات با بهره‌گیری از روایات معصومین علیهم‌السلام و همچنین دیگر مفسران و محدثان در منابع روایی و تفسیری متقدم و مختلف از جمله کافی شیخ کلینی، تهذیب الأحکام شیخ طوسی، تفسیر قمی، تفسیر صافی فیض کاشانی، تفسیر مجمع البیان شیخ طبرسی، تفسیر عیاشی و دیگر منابع ارزنده و ارزشمند از جمله تألیفات شیخ صدوق، به تفسیر و بیان آیات می‌پردازد.

۴. در ابتدای هر روایت نیز به رؤیت و نقل مستقیم و یا با واسطه یک روایت از منبع روایی یاد شده اشاره می‌کند.

۵. در حاشیه و یا درون متن، به تناسب به معنای لغوی برخی کلمات با ذکر منبع آن می‌پردازد (برای نمونه نک: گیلانی تنکابنی، نسخه خطی تفسیر، ج ۱، ص ۳ ب).

۶. در پایان هر سوره روایاتی در فضیلت و تلاوت سوره بیان می‌کند (برای نمونه نک: گیلانی تنکابنی، نسخه خطی تفسیر، ج ۱، صص ۹ ب، ۱۰ آ، ۸ ب).

۷. در برخی موارد نیز به ارزیابی روایات و دلالت‌های آن بر آیه و یا نظریات خاص از جمله علوم قرآنی می‌پردازد. (برای نمونه نک: گیلانی تنکابنی، نسخه خطی تفسیر، ج ۱،

صص ۶ و ۷ آ)

نتیجه‌گیری

۱. سلیم بن سلیمان گیلانی تنکابنی رضی الله عنه، عالم مفسر و فقیه شیعی اوایل قرن دوازدهم و اوایل قرن دوازدهم است که تفسیری ارزشمند با عنوان «تفسیر اهل البیت علیهم السلام» با رویکرد نقلی روایی دارد و تنها یک نسخه خطی دو جلدی از آن به خط مؤلف در سال ۱۱۰۷ هجری در دسترس است.

۲. با توجه به جستجوی انجام شده، محل نگهداری نسخه از کتابخانه علامه طباطبایی رضی الله عنه به کتابخانه آیت الله زبرجد رضی الله عنه آستان سید علاءالدین الحسین (آستانه) تغییر کرده است. اهمیت این نکته از این جهت است که در بررسی نسخ خطی و بویژه فهرست نویسی، دقت شود که برخی نسخه‌ها و حتی مجموعه نسخ خطی به دلایل مختلف ممکن است جابه‌جا و به اصطلاح مهاجرت کرده باشند و مهم‌تر اینکه دقت شود که به اشتباه، نسخه مهاجرت کرده، نسخه دوم یک اثر تلقی نشود.

۳. استفاده از جوامع اولیه روایی و دیگر منابع ارزنده و ارزشمند تفسیری و روایی از جمله خصوصیات این تفسیر است، که می‌تواند مرجع خوبی برای آگاهی از رویکردها و نظریات و اندیشه‌های تفسیری شیعه در اواخر قرن دوازدهم و اوایل قرن دوازدهم هجری باشد.

۴. تفاوت در شیوه رکابه‌نویسی، استفاده از نشانه‌های خاص برای فهم و درک متن، تصحیح و حاشیه‌نویسی و نیز بیان معنای لغوی برخی واژه‌ها، اشاره به نقل مستقیم یا با واسطه از منابع مذکور در تفسیر و البته مختصرنویسی و عدم ذکر سند از ویژگی‌های تفسیری شیخ سلیم تنکابنی رضی الله عنه به شمار می‌روند.

فهرست منابع

* قرآن کریم.

استرآبادی، محمدامین بن محمد شریف، (۱۴۲۶ق)، *الفوائد المدتیة*، تحقیق: رحمت الله رحمتی اراکی، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.

ایازی، سید محمدعلی، (۱۳۷۹ش)، *سیر تطوّر تفاسیر شیعه*، چاپ اول، رشت: کتاب مبین.

بحرانی، یوسف، (۱۴۲۳ق)، *الدرر النجفیة*، چاپ اول، بیروت: دارالمصطفی لاهیا التراث.

- برکت، محمد، (۱۳۸۴ش)، «فهرست الفبایی نسخه‌های تک کتابی کتابخانه علامه طباطبایی شیراز»، فصلنامه نسخه پژوهی (دفتر دوم)، شماره ۲، صص ۹۹-۲۴۲.
- جعفریان، رسول، (۱۳۷۳ش)، میراث اسلامی ایران (دفتر اول)، چاپ اول، قم: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی (علیه السلام).
- حائری، عبدالحسین، (۱۳۵۲ش)، فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی. تهران: انتشارات کتابخانه مجلس شورای ملی.
- حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعة، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
- حسینی اشکوری، سیداحمد، (۱۴۱۴ق)، تراجم الرجال، قم: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی (علیه السلام).
- حسینی اشکوری، سیداحمد، (۱۳۹۴ش)، مستدرک الذریعة الی تصانیف الشیعة، چاپ اول، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- حسینی، سیداحمد، (۱۳۷۵ش)، «نگاهی به مکتب فقهی محقق اردبیلی»، فصلنامه فقه، شماره ۹، صص ۱۵-۱۱۴.
- درایتی، مصطفی، (۱۳۹۱ش)، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، چاپ اول، تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ا.
- سماوی حائری، محمد، (۱۳۷۲ش)، بزرگان تنکابن، چاپ اول، قم: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی (علیه السلام).
- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، (۱۳۷۳ش)، طبقات مفسران شیعه، چاپ اول، قم: نوید اسلام.
- علوی مهر، حسین، (۱۳۹۳ش)، آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران، چاپ پنجم، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (علیه السلام).
- فقهی زاده، عبدالهادی، (۱۳۹۳ش)، علامه مجلسی و فهم حدیث، چاپ دوم، قم: بوستان کتاب.
- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، (۱۴۰۶ق)، الوافی، چاپ اول، اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین (علیه السلام).
- فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، (۱۴۱۵ق)، تفسیر الصافی، تحقیق و تصحیح: حسین اعلمی، چاپ دوم، تهران: مکتبه الصدر.
- گیلانی تنکابنی، سلیم بن سلیمان، تفسیر اهل البيت (علیهم السلام)، نسخه خطی.
- گیلانی تنکابنی، سلیم بن سلیمان، منهاج الاحتیاط، نسخه خطی.
- مایل هروی، نجیب، (۱۳۶۹ش)، نقد و تصحیح متون (مراحل نسخه شناسی و شیوه‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی)، چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

مطالعه راهکارهای کاهش تنش‌های اجتماعی با تأکید بر وجوه معنایی رحمت در قرآن و نهج‌البلاغه

فاطمه خراسانچی^۱ / محمد معرفت^۲ / محمد قاسمی^۳

چکیده

رحمت واژه‌ای کلیدی در قرآن و نهج‌البلاغه است که مفاهیم متعددی را در خود جای داده و از ارکان مهم ثبات اجتماعی به‌شمار می‌رود. این مفهوم با ارائه الگویی اسلامی، به ایجاد آرامش و کاهش تنش‌های اجتماعی کمک می‌کند. هدف اصلی این مقاله معرفی رحمت به عنوان یک مفهوم محوری در آموزه‌های اسلامی و بررسی نقش آن در بهبود روابط اجتماعی و کاهش درگیری‌ها و تنش‌ها بین افراد و گروه‌های اجتماعی است. پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شده و شیوه‌ی گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است که با استفاده از متون قرآن و نهج‌البلاغه و منابع مربوطه، به بررسی ابعاد مختلف رحمت و تأثیر آن بر روابط انسانی پرداخته است. با تجزیه و تحلیل آموزه‌های موجود در نهج‌البلاغه، مفاهیم کلیدی استخراج و با رویکردهای اجتماعی و روان‌شناختی ارتباط داده شده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که رحمت، به عنوان یک ارزش اخلاقی و اجتماعی، در کاهش ناهماهنگی‌ها، تقویت همدلی و پیشگیری از خشونت‌های اجتماعی نقش مؤثری دارد. پیشنهاد می‌شود که راهکارهایی نظیر برگزاری کارگاه‌های آموزشی، برنامه‌های فرهنگی و ترویجی با محوریت رحمت، ایجاد فضای گفت‌وگو و همدلی و تقویت درک متقابل بین گروه‌های مختلف اجتماعی پیاده‌سازی گردند.

کلیدواژه‌ها: قرآن، نهج‌البلاغه، رحمت، وجوه معنایی، کاهش تنش‌ها.

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۷؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۰۲.

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

f.khorasanchi@iaui.ac.ir

۲. دانشیار، گروه معارف اسلامی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول).

m.marefat@iaui.ac.ir

۳. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. dr.ghasemi92@iaui.ac.ir